

Monilajisia talouksia ja keskinäistä toimeentuloa omakätisessä ruoantuotannossa

Pieta Savinotko

Ruoantuotanto on rajoja rikkova ilmiö. Se ylittää monia sellaisia erontekoja, jotka usein otetaan annettuina niin tieteellisessä kuin arkiajattelussakin. Ruoantuotanto on samaan aikaan sosiaalista ja ekologista, luontoa ja kulttuuria, inhimillistä ja ei-inhimillistä. Arkinen osallistuminen ruoan tuottamiseen rikkoo rajoja vielä lisää: kotitalouksissa ja muissa pienyhteisöissä tapahtuva ruoantuotanto on sekä työtä että vapaa-aikaa, tuotantoa ja uusintamista, perinteitä ja toisinajattelua.

Tällaisen vakiintuneita kategorioita pakenevan ilmiön tutkiminen on väitöstutkimukseni alusta lähtien vaikuttanut vaativan uudenlaisia käsitteitä. Jo tutkimuskohteen nimeäminen on tuottanut päävaivaa. Olen aiemmin puhunut esimerkiksi pienimuotoisesta ruoantuotannosta, mutta tutkimuksen loppuvaiheessa päädyin ilmaisuun *omakätinen ruoantuotanto*. Omakätisyys nostaa keskiöön tuotannon mittakaavan sijaan siihen osallistumisen: toimimisen kädet savessa – tai tässä tutkimuksessa pikemminkin rikkaruohokasvustoissa, mehiläispeissä ja sienikorin kahvassa.

Kädet ovat sekä konkreettinen että symbolinen suhteiden välittäjä. Siten tutkimuksen kohteena olevan ruoantuotannon nimeäminen omakätiseksi on diskursiivinen strategia, jolla kiinnitän huomion ruoan kasvattamisen, keräilyä ja syötäväksi muokkaamisen välittömään vuorovaikutteisuuteen. Lisäksi ruoan ja sen tuottamiseen osallisten käsinkosketeltavuus tarkoittaa niiden erityisyyden ja omaleimaisuuden tunnistamista. Tutkimuksen kohteena oleva ruoantuotanto ei siis ole resurssien ja hyödykkeiden massaliikkeitä, vaan vastavuoroisia materiaalis-semioottisia suhteita siihen osallisten kesken.

Omakätinen ruoantuotanto on kyllä tyyppillisesti mittakaavaltaan pientä, mutta sitä harjoitetaan monin paikoin hyvinkin laajasti: tutkimukseni sijoittuu Suomeen, jossa asuvista ihmisistä noin puolet marjastaa, yli kolmasosa sienestää ja vajaa kolmasosa hyötyviljelee (SVT 2018). Itsellenikin tällainen toiminta on tuttua: olin harjoittanut pienimuotoista viljelyä, keräilyä ja lisäksi mehiläishoitoa jo ennen väitöstutkimuksen aloittamista. Omakohtaiset ko-

kemukset ruoantuotannon parista osaltaan ohjasivat tutkimaan aihetta mutta eivät yksin perustele tutkimuskohteen valintaa.

Vähintään yhtä painava syy omakätisen ruoantuotannon tutkimiselle on ollut tietoisuus siitä, että yhteiskunnallisena ilmiönä ja sosioekologisina prosesseina ruoantuotanto on erottamaton osa sitä moninkertaista kriisiä, jota meidän sukupolvemme ja kaikki tulevat sukupolvet elävät. Ilmaston lämpeneminen, luonnon monimuotoisuuden romahtaminen ja elinympäristöjen pilaantuminen vaikeuttavat monin tavoin ruoan tuottamista. Ruoantuotanto ei kuitenkaan vain kärsi näistä kriiseistä, vaan myös osaltaan aiheuttaa ja vauhdittaa niitä. Erityisen ongelmalliseksi olen tutkimuksessa tunnistanut plantaasimaisen tuotannon, joka perustuu sekä ihmisten että muunlajisten eläinten ja kasvien kurinalaistamiseen, vieraannuttamiseen ja resursseiksi tyypistämiseen (Haraway & Tsing 2019).

En kuitenkaan tutkimuksessani esitä omakätistä ruoantuotantoa yksiselitteisenä ratkaisuna ruokajärjestelmien eksistentiaalisiiin ja eettisiin kestämyksiin. Tuotannon omakätisyys ei ole takuu esimerkiksi sen päästöttömyydestä tai väkivallattomuudesta. Ruoantuotannon ongelmavyöhytten ratkaisemisen tai toisaalta niiden syrjään siirtämisen sijaan tämä tutkimus paikantuu ja pysähtyy näiden hankaluuksien äärelle (ks. Haraway 2016). Tutkimukseni avulla pyrin siis lisäämään ymmärrystä omakätisestä ruoantuotannosta osana tätä tuhoutuvien elinympäristöjen ja kalvavien eriarvoisuuksien sotkuista kudelmaa.

TUTKIMUKSEN TOTEUTTAMINEN

Välineitä omakätisen ruoantuotannon ymmärtämiseen ja ymmärrettäväksi tekemiseen olen hakenut feministisestä tutkimusperinteestä. Tutkimuksen teoreettis-metodologinen viitekehys muodostuu yhtäältä feministisen talousmaantieteen piirissä harjoitetusta talouden moninaisuuden teoreetisoinnista. Toisaalta tutkimus pohjautuu ihmisen ja ei-inhimillisen välisiä erontekoja ja niiden ylittämistä käsittelevään feministiseen ajatteluun, jota toisinaan nimitetään *postantroposentriseksi* eli ihmiskeskisyyden jäljissä ja jälkeen tulevaksi (ks. esim. Braidotti 2016). Muodostan tutkimuksessa näistä lähestymis-

tavoista synteesiä, joka kiteytyy tutkimusasetelmasa omakätisen ruoantuotannon tarkasteluun *monilajisina talouksina*.

Pienimuotoista, käsityövaltaista ja kodin piirissä tapahtuvaa tuotantoa on tyypillisesti vieroksuttu ja marginalisoitu taloutta koskevissa keskusteluissa. Näin tapahtuu etenkin silloin, kun taloutta lähestytään *kapitalosentrisesti*. Feministisen talousmaantietelijä J. K. Gibson-Grahamin (2006a) kehittämä kapitalosentrismin käsite kuvaa kapitalististen järjestysten ensisijaistamista ja muunlaisten talouden käytäntöjen toiseuttamista suhteessa niihin. Tässä tutkimuksessa olen Gibson-Grahamin (2006b) jalanjäljissä haastanut tällaista kapeakatseista talouden tietämisen ja todeksi tekemisen tapaa lukemalla esiin talouden ennalta määrittämättömyyttä moninaisuutta.

Moninaisilla talouksilla ei ole pysyvää olemusta tai kiinteää ydintä, vaan talous muotoutuu jatkuvasti sitä koskevassa toiminnassa ja puheessa (Gibson-Graham 2006b; Gibson-Graham & Dombroski 2020). Tutkimuksessani talous ei siis ole omakätistä ruoantuotantoa ulkoa päin säätelevä järjestelmä, toimintaa mahdollistava rakenne tai luonnonlain kaltaisesti sitä määrittelevä voima. Sen sijaan lähestyn taloutta omakätisen ruoantuotannon arjessa jatkuvasti muotoutuvina käytäntöinä ja suhteina.

Moninaisten talouksien viitekehyyksessä talouden toimijoita ei ole ennalta määritelty. Siten talous avautuu tilana myös muulle kuin inhimilliselle toimijuudelle. Moninaisten talouksien ei-vain-inhimillistä tutkimushaaraa (ks. Miller 2020) täydennän tässä tutkimuksessa feministisen postantroposentrisen tutkimuksen välineillä. Nojaudun erityisesti feministiteoreetikko Donna Harawayn (2003; 2008) luontokulttuurien ja kumppanuuslajien käsitteisiin. Niiden kautta käsittelen taloutta tutkimuksessa luonnon ja kulttuurin erontekoa ylittävänä keskinäisriippuvuuksina ja lajien välisenä yhteismuotoutumisena. Monilajinen näkökulma tuo yhtäältä esiin ei-inhimillisten toimijoiden osallisuutta omakätisen ruoantuotannon moninaiisiin talouksiin. Toisaalta se kiinnittää huomion inhimillisen ja ei-inhimillisen erottamattomaan yhteenkietoutumiseen taloutta tuottavissa käytännöissä.

Monilajisten talouksien käsitteellistäminen on tutkimuksessa kulkenut käsi kädessä empiirisen

työn kanssa. Empiirisesti tutkimus perustuu kolmeen etnografiseen aineistokokonaisuuteen, jotka keräsin erilaisten ruoantuotannon muotojen parissa vuosina 2015–2018. Ensinnäkin tein osallistuvaa havainnointia ja sitä tukevia haastatteluja kahdella yhteisöpohjaista maataloutta harjoittavalla tilalla Etelä-Suomessa. Toiseksi tein ryhmähaastatteluja tamperelaisten mehiläishoitajien kanssa ja lisäksi havainnoin kaupunkimehiläishoidon kurssia Helsingissä. Kolmannen aineistokokonaisuuden keräsin kävelyhaastattelulla korvasienestäjien kanssa ympäri Suomea.

Suoraan näihin kolmeen aineistokokonaisuuteen kiinnittyen kirjoitin kolme väitöskirjan osajulkaisua. Ensimmäisessä artikkelissa analysoin rikkakasvien kitkemistä työnä ja jännitteisinä lajien välisinä suhteina (Hyvärinen 2017). Toisessa artikkelissa keskityn asiantuntijuuden kehittymiseen mehiläishoidossa, jota käsitteellistän epävakana monilajisena toimeentulona (Hyvärinen 2019). Kolmas artikkeli tarkastelee yhtäältä sienestystä toimeentulon ja hyvinvoinnin tuottamisena ja toisaalta korvasienestyksen monimutkaisia suhteita plantaasimaiseen puuntuotantoon (Hyvärinen 2020a). Neljäs osajulkaisu pohjautuu löyhemmin kahteen ensimmäiseen aineistokokonaisuuteen ja käsittelee pohjoismaisen hyvinvointivaltion järjestysten ja omakätisten ruoantuotannon käytäntöjen yhteenkietoutumista (Hyvärinen 2020b). Osajulkaisujen tuloksia olen koonnut yhteen ja kehitellyt eteenpäin artikkeliväitöskirjan yhteenvedossa. Tutkimuksen tulokset hahmottuvat yhteenvedossa ensinnäkin empiirisinä, toiseksi metodologisina ja kolmanneksi käsitteellisinä.

JÄNNITTEITÄ, ENNALTA-ARVAAMATTOMUUKSIA JA YLIPAIKALLISIA YHTEYKSIÄ

Empiirisesti tutkimus kertoo omakätisen ruoantuotannon jännitteistä, sen ennalta-arvaamattomuudesta ja osallisuudesta paikallista laajempiin luontokulttuuriin järjestyksiin. Esitän, että nämä piirteet kuvaavat omakätisen ruoantuotannon monilajisia talouksia, mutta eivät kokonaisvaltaisesti: omakätisen ruoantuotannon arjessa muotoutuvat talouden suhteet ja käytännöt ovat aina paljon

moninaisempia ja monimutkaisempia kuin millaisina niitä on mahdollista tutkimuksessa kuvata. Esittämäni empiiriset havainnot ja niitä koskeva analyysi auttavat kuitenkin hahmottamaan, millaista toimeentulon tuottamista yhteisöpohjainen viljely, mehiläishoito ja sienestys ovat ja millaisia monilajisia suhteita niissä muotoutuu.

Ensinnäkin siis totean, että omakätisessä ruoantuotannossa ilmenee monenlaisia talouden toimijoiden välisiä jännitteitä. Ruoantuotanto on einhimillisten toisten syötäväksi tekemistä, eli se perustuu lajien välisiin eroihin ja uusintaa niitä. Lisäksi ruoantuotannon arkisissa työn käytännöissä on läsnä esimerkiksi sukupuoleen, luokkaan ja kansalaisuuteen liittyviä hierarkkisia eroja. Esitän kuitenkin, että omakätiseen ruoantuotantoon sisältyy myös mahdollisuuksia tunnistaa siinä toimivia hierarkioita sekä osin jopa purkaa niitä eettisten neuvottelujen kautta.

Toiseksi tutkimuksen empiirisessä analyysissä nousee esiin omakätisen ruoantuotannon ennalta-arvaamattomuus. Tulkitsen sen juontuvan yhtäältä ruoantuotannossa mukana olevien toimijoiden loputtomasta lajien kirjosta ja muusta monimuotoisuudesta. Toisaalta ei-inhimillisten toimijoiden vieraus ja omapäisyys tekee ruoantuotannosta hankalasti ennakoitavaa. Tutkimuksen aineistoissa rikkaruohot kasvoivat ja porkkanat eivät, mehiläiset parveilivat mielensä mukaan ja sienet nousivat tai jättivät nousematta ennako-oletuksista poiketen. Omakätisen ruoantuotannon monilajiset taloudet eivät siis ole ihmisen hallittavissa. Ennalta-arvaamattomuuden kanssa tultiin kuitenkin toimeen. Tässä keskeistä on omakätisessä ruoantuotannossa harjoitettu tilanteinen tietäminen, joka tarkoittaa paikantuneisuutensa ja rajallisuutensa tunnistavan tiedon tuottamista ja käyttämistä.

Kolmanneksi empiirinen analyysi osoittaa, että omakätisen ruoantuotannon monilajiset taloudet laajenevat aina myös käsien ulottumattomiin osana erilaisia ylipaikallisia luontokulttuurisia järjestyksiä. Tutkimuksessani tarkastelen, miten pohjoismainen hyvinvointivaltio, plantaasimainen puuntuotanto ja tietyt globaalin ruokajärjestelmien piirteet kytkeytyvät osaksi omakätisen ruoantuotannon monilajisten talouksien muotoutumista. Samalla tuon näkyviin mahdollisuuksia muokata näitä järjestyk-

siä omakätistä ruoantuotantoa harjoittamalla ja sen monilajisia talouksia esiin lukemalla.

METODOLOGISIA HAVAINTOJA JA AVAUKSIA

Empiirisen analyysin lisäksi tutkimuksellani on myös metodologista annettavaa. Tutkimus kertoo siitä, miten omakätinen ruoantuotanto jäsentyy monilajisina talouksina eli miten ja millaisena ilmiö tulee ymmärrettäväksi moninaisten, ei-vain-inhimillisten talouksien teoreettis-metodologisen viitekehyksen kautta. Näin se avaa mahdollisuuksia moninaisten ja monilajisten talouksien lähestymistavan laajempaan soveltamiseen empiirisessä tutkimuksessa.

Kuten edellä totesin, moninaisten talouksien viitekehys kritisoi kapitalististen talouden käytäntöjen ja suhteiden ensisijaistamista ja tekee näkyväksi talouden olemuksellista eli ontologista moneutta (Gibson-Graham 2006a). Kapitalosentrististä eli kapitalismia keskeistävästä talouden tietämisen ja tekemisen tavoista irrottautuminen ei ole kuitenkaan yksinkertaista: samaan aikaan on sekä tunnistettava näitä hegemonisoivia tendenssejä että katsottava niiden ohhi kohti talouden ääretöntä moninaisuutta. Vastaavalla tavalla ongelmallista, tai pohjimmiltaan jopa mahdotonta, on päästä eroon antroposentrististä ajattelumalleista. Tätä ongelmallisuutta ilmentää osuvasti se, että ihmiskeskeisyyden yli yritetään esimerkiksi termeillä *ei-inhimillinen* ja *ei-vain-inhimillinen*, joissa ihminen edelleen säilyi mittatikkuna (ks. Kortekallio ym. 2020).

Kapitalosentrismin ja antroposentrismin kyseenalaistaminen on kuitenkin yhtä tarpeellista ja hedelmällistä kuin se on hankalaakin. Se mahdollistaa tutkimusta, joka kertoo vaikkapa ruoantuotannosta uudenlaisilla, ymmärrystä avartavilla ja ehkä jopa maailmaa muuttavilla tavoilla. Moninaisten talouksien viitekehyksessä omakätinen ruoantuotanto hahmottuu monella tapaa merkityksellisenä toimeentulon ja hyvinvoinnin tuottamisena. Talouden ihmiskeskeisyyttä purkava monilajinen näkökulma taas mahdollistaa omakätisessä ruoantuotannossa elävästi läsnä olevien ei-inhimillisten toimijoiden huomioimisen talouden tekijöinä.

Talouden ontologisen moneuden esiin lukemisen lisäksi moninaisten talouksien viitekehykses-

sä keskeistä on talouden ymmärtäminen eettis-poliittisena toiminnan tilana (Gibson-Graham 2006b). Etiikka on moninaisten talouksien tutkimuksessa tilannesidonnaista herkkyyttä tunnistaa elämää ylläpitäviä keskinäisriippuvuuksia ja pyrkimystä neuvotella niistä osallisten kesken (emt.; Gibson-Graham 2003). Ruoantuotannossa on ilmeistä, että nämä keskinäisriippuvuudet ulottuvat yli lajien välisten rajojen (ks. esim. Haraway 2008). Siten monilajisten talouksien lähestymistapa avaa tilaa tarkastella omakätisen ruoantuotannon arkisia käytäntöjä vastavuoroisina ja jännitteisinä ei-vain-inhimillisen yhteiselon ja yhteismuotoutumisen prosesseina.

Politiikka puolestaan viittaa moninaisten talouksien viitekehyksessä jokapaikkaiseen maailmaa muokkaavaan talouden tekemiseen ja siitä tietämiseen (Gibson-Graham 2006b; Miller 2013). Poliittikan jokapaikkaisuudella tarkoitan sen hajaantumista pieniin ja suuriin, arkisiin ja arjesta poikkeaviin sekä tietoiisiin ja tiedostamattomiin tekoihin. Tutkimuksen lähestymistapa muistuttaakin kaiken ruoantuotannon läpikotaisesta poliittisuudesta: se näyttää jokaisen vihannespenkin, hunajapurkin ja korvasieniretken osallisuutena erojen halkomiin talouden käytäntöihin, joissa muotoillaan tulevaisuuksia.

KESKINÄINEN TOIMEENTULO KÄSITTEENÄ JA KYSYMYKSENÄ

Omakätinen ruoantuotanto on erityinen monilajisten talouksien tekemisen tapa. Se ei jäsenny vain olemassa olevien talouden ja ei-vain-inhimillisen teoretisointien mukaisesti vaan osoittaa tarpeen ja avaa mahdollisuuksia uusille käsitteellistyksille. Tässä tutkimuksessa tekemäni käsitteellisen työn keskeisin tulos on *keskinäisen toimeentulon* määrittely.

Englanninkielisessä moninaisten talouksien tutkimuksessa on jo aiemmin hyödynnetty *livelihoodin* käsitettä (ks. esim. Miller 2019). Livelihoodin tavoin sen lähin suomennos 'toimeentulo' ohjaa tarkastelemaan taloutta arkisina käytäntöinä ja prosesseina, jotka ovat lähtökohtaisesti moninaisia ja tilannesidonnaisia. Toimeentulo voi koostua niin palkkatyöstä, sosiaalietuuksista, kotitarveviljelystä kuin vaihtokaupastakin – tai kaikista näistä vaihtelevissa suhteissa.

Toimeentulo ei kuitenkaan tässä tutkimuksessa ole ollut vain talouden toisintietämisen työkalu vaan myös uudelleenmäärittelyn kohde. Tutkimukseni on osoittanut, että omakätisessä ruoantuotannossa arkinen elämän materiaalisien perustan ylläpito on samaan aikaan monimutkaisia suhteita ihmisten kesken ja lajien välillä. Tarkentamalla toimeentuloa *keskinäiseksi* pyrin tuomaan esiin ja käsittelemään elinehtojen uusintamisen väistämättömyyden suhteisuutta. Keskinäinen määreenä muistuttaa verbimuodon *tulla toimeen* välittämästä vuorovaihteluudesta. Omakätinen ruoantuotanto on osan harjoittajien toimeentuloa, mutta samalla siinä tullaan toimeen mitä moninaisempien toimijoiden kesken.

Keskinäinen toimeentulo siis suuntaa huomion toimeen tulijoiden välisiin keskinäisriippuvuuksiin. Se muistuttaa, että omakätinenkin ruoantuotanto ei ole vain *omaa* ulossulkevassa ja yksilökeskeisessä mielessä, vaan aina jo jaettua ja yhteistä. Yhteisyys ei kuitenkaan tarkoita harmoniaa: kuten olen todennut, toimeentulon suhteet ovat omakätisessäkin ruoantuotannossa usein jännitteisiä. Toimeen tuleminen jonkin tai jonkun kanssa ei kuitenkaan ilmaisu arkimerkityksissäkään edellytä sopuointua, vaan viittaa laveammin arkiseen ajan ja tilan jakamiseen. Siksi esitän, että keskinäisen toimeentulon käsite ohjaa talouden keskinäisriippuvuuksien eettisten ristiriitojen tunnistamiseen, mutta ei pyri

ratkaisemaan niitä yhdenmukaisilla tai yleispätevillä tavoilla. Sen sijaan se ehdottaa vastuun kantamista keskinäisriippuvaisten suhteiden jatkuvuudesta ja jatkumattomuuksista hankaluuksista huolimatta.

LOPUKSI

Olen tutkimuksessani kuvailut, miten käsipelillä vihanneksia kasvattamalla, mehiläisiä hoitamalla ja sienä poimimalla tuotetaan omanlaisiaan vastavuoroisia, ei-vain-inhimillisiä talouksia. Käsien tavoin kuitenkin myös käsitteet muokkaavat maailmaa kurottamalla kohti jotain aiemmin käsittämättömyyttä. Keskinäinen toimeentulo mutta myös muut tämän tutkimuksen ehdottamat käsitteellistykset, kuten omakätinen ruoantuotanto ja monilajiset taloudet, järjestävät kukin todellisuutta mukaisekseen omalla pienellä panoksellaan. Kokonaisuudessaan tämä tutkimus auttaakin hahmottamaan sekä omakätisen ruoantuotannon että sen käsitteellistämisen eettis-poliittisia merkityksiä arvaamattomien tulevaisuuksien aikakaudella.

YTT Pieta Savinotkon sukupuolentutkimuksen väitöskirja Omakätisen ruoantuotannon monilajiset taloudet tarkastettiin Tampereen yliopistossa 25.11.2022. Vastaväittäjänä toimi professori Tiina Silvasti. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2612-8>.

KIRJALLISUUS

- Braidotti, Rosi (2016) Posthuman Feminist Theory. Teoksessa Disch, Lisa & Hawkesworth, Mary (toim.) *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford: Oxford University Press, 673–698.
- Gibson-Graham, J. K. (2006a) *The End of Capitalism (As We Knew It). A Feminist Critique of Political Economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (2006b) *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (2003) An Ethics of the Local. *Rethinking Marxism* 15:1, 49–74.
- Gibson-Graham, J. K. & Dombroski, Kelly (2020) Introduction to *The Handbook on Diverse Economies: Inventory as Ethical Intervention*. Teoksessa Gibson-Graham, J. K. & Dombroski, Kelly (toim.) *The Handbook of Diverse Economies*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar, 1–24.
- Haraway, Donna (2016) *Staying with the Trouble. Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- (2008) *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (2003) *Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press: Chicago.
- Haraway, Donna & Tsing, Anna (2019) Reflections on

- the Plantationocene. A Conversation Moderated by Gregg Mitman. *Edge Effects*.
- Hyvärinen, Pieta (2020a) Sienestystä pohjoisilla puupelloilla: metsien moninaiset taloudet ja plantaasi-osentrismin ongelma. *Alue ja Ympäristö* 49:2, 22–43.
- (2020b) Building Upon, Extending Beyond: Small-Scale Food Production Within a Nordic Welfare State. Teoksessa Eskelinen, Teppo, Hirvilammi, Tuuli & Venäläinen, Juhana (toim.) *Enacting Community Economies Within a Welfare State*. Colchester: MayFly Books, 71–94.
- (2019) Beekeeping Expertise as Situated Knowing in Precarious Multispecies Livelihoods. *Sociologia* 59:4, 365–381.
- (2017) Ruoantuotannon ristiriitoja rikkaruohonjuuritasolla. Kitkeminen työnä, tiedontuotantona ja tulevaisuuksien tekemisenä. *Sukupuolentutkimus-Genusforskning* 30:2, 35–48.
- Kortekallio, Kaisa, Niskavaara, Mariia, Ouramo, Hannah, Raipola, Juha, Salmela, Tarja, Tervonen, Ate & Karkulehto, Sanna (2020) Ehdotus ihmistä suhteellistavaksi sanastoksi. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17:4, 82–95.
- Miller, Ethan (2020) More-Than-Human Agency: from the Human Economy to Ecological Livelihoods. Teoksessa Gibson-Graham, J. K. & Domborski, Kelly (toim.) *The Handbook of Diverse Economies*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar, 402–410.
- (2019) *Reimagining Livelihoods. Life beyond Economy, Society, and Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- (2013) Community Economy: Ontology, Ethics, and Politics for Radically Democratic Economic Organizing. *Rethinking Marxism* 25:4, 518–533.
- Suomen virallinen tilasto, SVT (2018) *Vapaa-ajan osallistuminen*. Helsinki: Tilastokeskus. <http://www.stat.fi/til/vpaj/index.html> (haettu 3.6.2020).